

فصلنامه راهبرد دفاعی، سال یازدهم، شماره ۴۱، بهار ۱۳۹۲

فرماندهی معظم کل قوا: مسئولین باید به سراغ مرزها بروند و مشکلاتشان را حل نمایند در غیر این صورت، مرزها به سراغ شما خواهند آمد.

تبیین موانع مدیریت بهینه مرزهای ج.ا.ایران و جمهوری آذربایجان

حسین مینایی^۱، محمود عسگری^۲

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۱/۱۴

تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۲/۲۸

چکیده

مرزهای ج.ا.ایران و کشور آذربایجان از ابتدای دهه ۱۳۷۰ که آذربایجان به استقلال دست یافت، همواره ناامنی‌هایی را به خود دیده است. در سال‌های اخیر عوامل و موانع گوناگونی موجب گردیده است که در زمینه مدیریت این منطقه از مرز نتایج مثبتی حاصل نشود. با وجود اقدام‌هایی که از سوی نهادهای سیاسی، امنیتی و... انجام شده است، مدیریت مرزی در این منطقه همچنان با موانعی روبه‌روست. هدف اصلی محققان در این پژوهش، شناخت موانع مدیریت بهینه مرزهای ج.ا.ایران با ج.ا.آذربایجان است. نتیجه بررسی‌ها، مجموعه‌ای از عوامل دفاعی - جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی - تاریخی - مذهبی و اجتماعی را به‌عنوان مهم‌ترین موانع فراروی ج.ا.ایران در راستای مدیریت بهینه مرزهای خود با کشور آذربایجان معرفی نموده است. این پژوهش از نوع کاربردی است که نگارندگان به روش توصیفی - تحلیلی آن را به اجرا درآورده‌اند. اطلاعات مورد نیاز به روش کتابخانه‌ای و میدانی، با استفاده از فیش‌برداری و پرسشنامه گردآوری گردیده است.

واژگان کلیدی: موانع، مرز، ج.ا.ایران، جمهوری آذربایجان، مدیریت بهینه.

۱. نویسنده مسئول و عضو هیئت علمی دافوس آجا. h.m448@gmail.com

۲. کارشناس ارشد علوم سیاسی

۱. کلیات

پایدارترین عنصر در امنیت ملی ایران در قرون و اعصار گذشته، جغرافیای خاص این مرز و بوم بوده است که از یکسو ایران را مرکز پیرامونی خود قرار داده و از سوی دیگر، از نظر جغرافیایی به هیچ یک از محیط‌های پیرامونی خود، تعلق کامل ندارد (عزتی و کاویانی، ۱۳۸۷: ۱۶۰). ایران نیز مانند بسیاری از کشورهای آفریقایی و آسیایی از میراث شوم استعمار بی نصیب نمانده است. با نگاهی گذرا به نقشه جغرافیایی ایران و کشورهای پیرامونی‌اش، عمق موضوع، آشکار خواهد شد. گروه‌های قومی ایران، اعم از آذری‌ها، گردها، بلوچ‌ها، عرب‌ها و ترکمن‌ها با دنباله‌های فرامرزی خودشان در کشورهای آذربایجان، ترکیه، عراق، پاکستان، افغانستان و ترکمنستان، نتیجه این تجربه تاریخی برای گروه‌های قومی بوده‌اند (سلطانی، ۱۳۸۴: ۶). بنابراین امنیت مرزهای بین‌المللی ایران و مرزنشینان به شدت متأثر از قلمروهای پیرامونی می‌باشد. حفاظت و حراست از خاک سرزمینی، در سراسر گره خاکی و برای تمام کشورها، ارزش به شمار می‌آید و ضمانت تحقق این امر، مدیریت مرزها و داشتن مرزهایی با امنیت کامل می‌باشد. بنابراین مرزها جزو جدایی‌ناپذیر و حساس دو کشور به شمار می‌روند که امنیت در مناطق مرزی، پیش‌زمینه امنیت ملی تلقی می‌شود (فالیاف و دیگران، تابستان ۱۳۸۷: ۲۷-۲۶).

۱-۱. طرح مسئله

مدیریت مرزها همواره در مطالعات و ادبیات مرزها رایج بوده است و با وجود تغییر شرایط تاریخی و گفتمان‌های سیاسی، اهمیت آن، رنگ نباخته است و حتی با ظهور پدیده‌های جدید مانند جهانی‌شدن، انقلاب اطلاعاتی و تروریسم جهانی، ابعاد جدیدی به خود گرفته است و با به خدمت در آوردن تجربه و فناوری به موضوعی مهم در محافل علمی و سیاسی مرتبط با مرزها تبدیل شده است. جهانی‌شدن و انقلاب اطلاعاتی باعث

افزایش نفوذپذیری مرزها در برابر تهدیدهای فرهنگی و عقیدتی شده و از اهمیت مرزها در برابر نفوذ عقاید مخرب به عنوان مانع کاسته است (پیشگاهی فرد و میرزاده، زمستان ۱۳۹۰: ۱۰۸). مرز جمهوری اسلامی ایران با کشور آذربایجان دارای نقش و کارکردهای گوناگونی است و اگرچه از نظر تاریخی، بهترین کارکرد مرز بین این دو کشور جدا کردن دو ناحیه سیاسی و دو گروه از مردم بوده و می باشد، اما با گذشت زمان و پیشرفت های به وجود آمده در عرصه های مختلف اقتصادی، سیاسی، فناوری و ارتباطات، امروزه کارکردهای جدیدی برای مرز بین این دو کشور تعریف شده است. البته کارکرد مرزها در همه مناطق یکسان نیست و بستگی به نوع روابط کشورهای همسایه، نوع نگرش دولت ها و مرزنشینان به مرز، سیاست دولت ها و ... دارد.

ایران به دلایلی از جمله گستردگی مرزها، تعداد همسایگان، نابسامانی های سیاسی، اقتصادی و امنیتی در کشورهای همجوار، گروه های فرهنگی، قومی و مذهبی متفاوت و عدم تعادل منطقه ای با مشکلاتی در واپایش (کنترل) و مدیریت مرزهای خود مواجه است. با توجه به فراوانی این موضوع ها در مرزهای شمال غربی با ج. آذربایجان، مدیریت این مرزها به مراتب دشوارتر و پرهزینه تر از بسیاری از مناطق دیگر در کشور بوده است. با توجه به موارد پیش گفته عوامل مؤثری در مدیریت بهینه مرزی مطرح هستند. از این رو مسئله اصلی در این تحقیق، شناسایی عوامل و موانع مدیریت بهینه مرزی در مرز ج. ا. ایران و ج. آذربایجان می باشد.

۲-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

مرزهای بین المللی، در شکل دهی مناسبات سیاسی و اقتصادی میان حکومت ها نقش برجسته ای بر عهده دارند. همچنین مرزها کنش متقابل مرزنشینان را به شدت تحت تأثیر قرار می دهند (زرقانی، ۱۳۸۶: ۹۹).

با توجه به اهمیت مدیریت مرزها در کاهش و به حداقل رساندن بسیاری از مشکلات سیاسی، امنیتی، اقتصادی، تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی مانند درگیری‌های مرزی، ناامنی، شرارت و ورود تروریست‌ها به داخل جمهوری اسلامی ایران، جرایم سازمان‌یافته، قاچاق کالا و انسان، مسائل قومی و مذهبی بین ایران و ج.آذربایجان، موضوع پان‌آدریس، جریان تجزیه‌طلبی و ... باعث تحمیل هزینه‌های مادی و جانی و افزایش شکاف‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در مناطق مرزی ایران و ج.آذربایجان شده است. این موارد نشان می‌دهد، شناخت موانع و عوامل مؤثر در مدیریت بهینه مرزهای ج.ا.ایران و ج.آذربایجان، مهم و ضروری است.

۳-۱. پرسش تحقیق

مهم‌ترین موانع مدیریت بهینه مرزهای ج.ا. ایران و ج. آذربایجان کدامند؟

۴-۱. هدف‌های تحقیق

۱-۴-۱. هدف کلی

شناخت موانع مدیریت بهینه مرزهای ج.ا.ایران با ج. آذربایجان.

۲-۴-۱. هدف‌های فرعی

(۱) شناسایی عوامل مختلف دفاعی - جغرافیایی، سیاسی، تاریخی - فرهنگی و مذهبی، اقتصادی و اجتماعی به‌عنوان موانع مدیریت بهینه مرزهای ج.ا.ایران با ج.آذربایجان،

(۲) تعیین تأثیر عوامل شناسایی شده بر مدیریت مرزهای ج.ا.ایران با ج. آذربایجان،

(۳) ارائه پیشنهادهایی منطبق بر واقعیت‌های موجود در مرزهای ح.ا.ایران و ج.آذربایجان در راستای بهبود مدیریت بهینه مرزها برای کاهش هزینه‌ها و تأثیرگذاری اقدام‌های مرزبانان و مسئولان اجرایی در مناطق مرزی.

۱-۵. نوع و روش تحقیق

به دلیل فایده و آثاری که این پژوهش در شناسایی موانع مدیریت بهینه مرزها معرفی می‌نماید، تحقیقی کاربردی و روش اجرای آن، توصیفی با رویکرد تحلیلی است. اطلاعات و داده‌های مورد نیاز از روش کتابخانه‌ای و اسنادی و نیز پرسشنامه گردآوری شده است. پرسشنامه از طریق طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت گردآوری گردیده است. گفتنی است که برای شناسایی موانع یا عوامل، ابتدا ۷۲ عامل انتخاب گردید که پس از توزیع سه مرحله‌ای بین جامعه آماری در مرحله سوم به ۳۸ شاخص کاهش یافت که این شاخص‌ها در قالب پرسشنامه، از جامعه آماری نظرخواهی گردید. روش تجزیه و تحلیل یافته‌ها، تحلیل کیفی می‌باشد. برای تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از پرسشنامه، با استفاده از آمار توصیفی از جدول توزیع فراوانی و نمودارهای مربوط بهره‌برداری شده است. همچنین میانگین، واریانس و انحراف معیار پاسخ‌های پرسش‌شوندگان محاسبه گردیده است. در نهایت، با استفاده از میانگین، تأثیر هر یک از عوامل بر متغیر تابع و اولویت‌بندی عوامل انجام شد.

۱-۶. جامعه آماری

جامعه آماری در این تحقیق عبارتند از:

(۱) نیروهای مرزبانی ح.ا.ایران در مرز با ج.آذربایجان با مدرک کارشناسی ارشد به بالا و سابقه مدیریت مرزبانی،

(۲) اساتید و دانشجویان دکترای جغرافیای سیاسی دانشگاه تهران و استان‌های آذربایجان شرقی، غربی و اردبیل،

(۳) مسئولان ارشد سیاسی - امنیتی و نظامی استان آذربایجان شرقی و اردبیل با مدرک کارشناسی ارشد و سابقه مدیریت در مناطق مرزی. تعداد جامعه آماری با احتساب ضریبی خاص ۲۸۰ نفر در نظر گرفته شده است.

۷-۱. حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

از آنجا که حجم جامعه، بزرگ است، امکان انجام محاسبه‌های آماری برای کل اعضای جامعه دشوار بود، از این رو با استفاده از روش کوکران، نمونه‌ای به حجم ۵۵ نفر به روش نمونه‌گیری طبقه‌ای از جامعه انتخاب گردید که در داخل هر طبقه، افراد به شکل تصادفی و به منظور جلوگیری از ایجاد تورش (انحراف معیار) و نیز برای اینکه افراد در هر طبقه، بخت یکسان و برابری در انتخاب داشته باشند، از این روش استفاده شده است.

چگونگی محاسبه: چون میانگین، انحراف معیار و یا واریانس متغیرهای مورد بررسی در این جامعه، نامعلوم بود، پس بالاترین میزان واریانس لحاظ گردید و حجم نمونه با توجه به داشتن:

$$\alpha = 0 / 05 \square \square d^2 = 0 / 02 \square \square \square p(1 - p) = 0 / 25$$

$$n = \frac{z_{\alpha}^2 \times \sigma^2}{d^2} = \frac{(1 / 96)^2 \times (0 / 25)}{0 / 02} = 55$$

۸-۱. پیشینه تحقیق

پس از جنگ جهانی دوم، مطالعات مرزی به گونه‌ای فزاینده رشد کرد. مطالعات مرزی در ایران توسط محققانی مانند زرقانی، پیشگاهی فرد و سلطانی، عندلیب، نامی و

اخباری و... بررسی شده است. مطالعه اولیه در مورد مرزها بیشتر بر مبادی مرزها، تکامل خطوط مرزی، شکل فیزیکی مرزها و خصوصیات کالبدی آنها متمرکز بوده است. امروزه بررسی کارکردهای نوین مرزها، درجه نفوذپذیری، تأثیرهای مرزها بر الگوی میان‌کنشی و طرزتلقی مرزنشینان از مرز مورد توجه است (زرقانی، ۱۳۸۶: ۱۴). محققان دیگری در ایران معتقدند برخلاف گذشته، دامنه موضوعی و گستره سرزمینی مطالعات مرزی بیشتر شده است؛ چنان‌که موضوع‌های مطرح در مطالعات مرزی تنها به خط مرز اختصاص ندارد، بلکه پسران‌های خطوط مرزی هر کشوری، به‌مثابه عامل تأمین‌کننده امنیت خطوط مرزی اهمیت بسزایی دارد (پیشگاهی‌فرد و سلطانی، ۱۳۸۸: ۱۸-۱۷). امروزه ویژگی‌های جمعیتی مناطق مرزی از قبیل مذهب، قومیت، زبان و بافت اجتماعی، ویژگی‌های جغرافیایی مناطق مرزی مانند طول و نوع مرز، مجاورت با کانون‌های بحران، مناطق مرزی مورد اختلاف، وجود تأسیسات مهم در مناطق مرزی، جایگاه منطقه مرزی از نظر توسعه‌یافتگی در ابعاد مختلف و در نهایت، ویژگی‌های محیط بیرونی منطقه مرزی، را از موارد قابل طرح و بررسی در محدوده مناطق مرزی برشمرده‌اند. اخباری و نامی در کتابی با عنوان «مقدمه‌ای بر جغرافیای مرزها» به مباحثی با عنوان راهبردهای مدیریت مرزها پرداخته‌اند (اخباری و نامی، ۱۳۸۹). عندلیب، در کتابی با عنوان «نظریه پایه اصول آمایش مناطق مرزی» موضوع آمایش مناطق مرزی را مورد بررسی قرار داده است (عندلیب، ۱۳۸۰).

هیچ‌کدام از تحقیق‌های یادشده به موضوع مدیریت مرزها با رویکرد تبیین موانع مدیریتی نپرداخته‌اند. پیشگاهی‌فرد و میرزاده، در مقاله‌ای با عنوان «موانع مدیریت بهینه مرزهای ج.ا.ایران و پاکستان» به عوامل سیاسی، تاریخی و فرهنگی و اقتصادی مؤثر در مرز ایران و پاکستان پرداخته‌اند (پیشگاهی‌فرد و میرزاده، زمستان ۱۳۹۰). تفاوت مقاله حاضر با مقاله پیش‌گفته و دیگر پژوهش‌ها این است که به طور خاص به موضوع موانع مدیریت بهینه مرز در مرز جمهوری اسلامی ایران و ج.آذربایجان پرداخته شده است و افزون بر

عوامل یادشده به عوامل جغرافیایی و دفاعی نیز پرداخته شده است که در تحقیق‌های پیشین به آنها اشاره‌ای نشده است. همچنین در این مقاله، افزون بر بررسی میدانی، از نظرات نخبگان و صاحب‌نظران حوزه سیاسی، امنیتی، نظامی و انتظامی بهره برده شده است که در سایر تحقیق‌ها فاقد سابقه است. در پژوهش حاضر، برای شناسایی موانع یا عوامل، از پرسشنامه نیز استفاده گردیده است، که در سایر تحقیق‌ها فاقد سابقه است.

۲. مفاهیم و مبانی نظری

۲-۱. مرز

انسان برای مشخص ساختن پیرامون جولانگاه خود، آن‌گونه که با گستره جولانگاه همسایه تداخل نیابد، ناچار به تعیین خطوطی قراردادی در بخش پیرامون محیط زیست یا قلمرو خود است. گونه گسترش‌یافته این مفهوم، خط پیرامونی است که بخش پایانی جولانگاه یک ملت را مشخص می‌سازد و جنبه‌ای سیاسی پیدا کرده و مرز، خوانده می‌شود (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۳۱). مرز، عامل تشخیص و جدایی یک واحد سیاسی یا کشور از واحدهای مجاور و به عبارتی، جداساز قلمرو فرمانروایی دو نظام سیاسی است (حافظ‌نیا، ۱۳۷۹: ۱۹۰).

مرزها بر روی نقشه به شکل یک خط نازک ترسیم می‌شوند؛ در حالی که مرز یک خط نیست، بلکه یک سطح است؛ سطحی عمودی که از طریق آن فضا، خاک و زیرزمین برش می‌یابد (Glassner and Fahrer, 2004: 81). مرز، مفهومی از بیرون به درون است و خط‌مشی است که جدایی را نشان می‌دهد (Taylor & Flint, 2004: 75). مرز، ابزار پایه و اولیه حکومت است؛ زیرا هیچ حکومتی بدون داشتن سرزمینی با مرزهای مشخص و محدود نمی‌تواند در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و قضایی، پیشرفت نهایی داشته باشد (شوتار، ۱۳۸۶: ۱۹۱-۱۹۰). واژه مرز به خط تقسیم بین موجودیت‌های سیاسی اشاره دارد (Flint, 2006: 130). مرزهای سیاسی به‌منظور تحدید

حدود سرزمین یک کشور، ترسیم می‌شوند و تعیین‌کننده محدوده دقیق حاکمیت آن کشور محسوب می‌گردند (میرحیدر، ۱۳۸۶: ۷). مرزها همواره مورد توجه حکومت‌ها بوده‌اند و حراست و حفاظت از حدود مرزی و پیشگیری از تجاوز و رخنه غیرقانونی عوامل دولتی و غیردولتی به آنها، دغدغه همیشگی حکومت‌هاست (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۷). در گذشته، سرحدات، حدود قلمرو و سرزمین کشورها را از یکدیگر جدا می‌کرد و مرز از نوع خط نازک که در نقشه‌های سیاسی دیده می‌شود، از ویژگی‌های کالبد فیزیکی دولت نوین است که در قرن اخیر، در ایران مرسوم شده است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۳۰۱).

نواحی جغرافیایی مجاور مرز که شهرها، روستاها و اجتماعات انسانی را در بر می‌گیرد، به مناطق مرزی موصوف است (Gregory, et,al, 2009: 53).

۲-۲. مدیریت بهینه مرزها

مقصود از مدیریت بهینه مرزها، مجموعه اقدام‌های هدفمندی است که در راستای تثبیت و انجام بهینه کارکردهای مرز در ابعاد مختلف در طول خط مرز و مناطق مرزی انجام می‌شود. این اقدام‌ها شامل اقدام‌های قانونی، انتظامی، سیاسی، فرهنگی، عمرانی و حتی زیست محیطی است. مدیریت مرز در ابعاد نظامی-امنیتی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی است. در ارتباط با مدیریت بهینه مرز، گفتنی است که مرور اندیشه‌های مدیریتی نشان می‌دهد که اندیشمندان مدیریت، بهینه را در عبارت بهره‌ور مستتر می‌بینند. به عبارتی هر چیز بهره‌ور را بهینه می‌دانند و بهره‌وری را ترکیبی از کارایی و اثربخشی می‌دانند. بنابراین مدیریت بهینه مرزها در واقع به منصفه ظهور رساندن کارکردهای مرزها در ابعاد مختلف با حفظ ویژگی‌ها، عمران و آبادی و استفاده از توازن‌های محیطی و انسانی جوامع و مناطق مرزی به وسیله اقدام‌های درست و به موقع و روش‌های صحیح است. نکته‌ای که باید به آن توجه نمود آن است که در مواردی واپایش و مدیریت مرز، یکی پنداشته می‌شود؛ حال آنکه واپایش مرز، فرایندی است که

به واپایش ورود و خروج در مناطق و مبادی مرز اشاره دارد و در آن، تأکید بر کارکرد انسدادی مرز است (پیشگاهی فرد و میرزاده، زمستان ۱۳۹۰: ۱۱۵).

۲-۳. راهبردهای مدیریت مرزها

کارشناسان، راهبردهای زیر را برای مدیریت مرزها برشمرده‌اند:

۲-۳-۱. راهبرد تهدیدمحور: پایه این راهبرد بر تهدیدزا بودن مناطق مرزی استوار است، بر این مبنا، تهدیدها در مناطق مرزی بیشتر از فرصت‌هاست و از این‌رو شاکله مدیریت و واپایش مرزی کشور در قالب واپایش شدید امنیتی شکل می‌گیرد و مرزها، مناطقی نظامی و امنیتی در اختیار قوای نظامی و امنیتی هستند. بر مبنای راهبرد تهدیدمحور برای اداره مرز، مدیریت نظامی و انتظامی اعمال می‌شود.

۲-۳-۲. راهبرد فرصت‌محور: در این راهبرد، اهمیت فراوانی به فرصت‌سازی و فرصت‌زایی مرزها داده می‌شود و ایده‌آل‌ترین شیوه مدیریت این راهبرد، بهره‌مندی حداکثری از فرصت‌ها و امکانات مرزی است. این امر سبب توسعه فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی جامعه و به‌خصوص مناطق مرزی می‌شود و به تبع آن، بسیاری از تهدیدها از بین می‌رود.

۲-۳-۳. راهبرد تلفیقی: این راهبرد، نگرشی ترکیبی به مسائل و مناطق مرزی دارد و جنبه‌های فرصت و تهدید را به شکل همه‌جانبه در مدیریت مرزی در نظر دارد. بر اساس راهبرد تلفیقی، در عین حال که مرزها و مناطق مرزی دارای ظرفیت‌های مناسب برای توسعه و تولید قدرت برای کشور هستند، این مناطق را مصون از تهدید و آسیب نمی‌داند بر مبنای این راهبرد، بهترین الگوی مدیریتی برای مرزها، مدیریت ترکیبی می‌باشد (اخباری و نامی، ۱۳۸۹: ۴۶).

۴-۲. موانع مدیریت بهینه مرزها

در زمینه عوامل و موانع مؤثر در مدیریت بهینه مرزها نظریه مدونی وجود ندارد، اما در برخی از متون، مباحث مفیدی درباره کارکرد مرزها به نگارش درآمده است. زرقانی در پژوهشی اذعان کرده است (زرقانی، ۱۳۸۶: ۱۰۰)، در مورد عملکرد و نقش مرزها دانشمندان نظرات مختلفی را ارائه کرده‌اند. وی معتقد است اگر به مرزها به‌عنوان یک مانع نگریسته شود، حداقل چهار کارکرد را می‌توان برای آن مشخص کرد:

۴-۱-۲. مرز به‌عنوان مانعی دفاعی

دفاع یکی از قدیمی‌ترین کارکردهای مرز و سرحدات محسوب می‌شود. کارکرد دفاعی مرز، تداعی‌کننده مفهوم مرزهای طبیعی است. همه مرزهای سیاسی نمی‌توانند به‌عنوان موانع دفاعی عمل کنند. فقط آنهایی که با پدیده‌های طبیعی مطابقت دارند، می‌توانند این نقش را ایفا کنند. از دوران‌های گذشته، برخی مرزهای بین‌المللی به‌عنوان موانع دفاعی عمل کرده‌اند. هیمالیا در این مورد یک نمونه خوب محسوب می‌شود، اما موفقیت چنین مرزهایی همیشه به قدرت حکومت‌ها بستگی داشته است. حمله مسلمانان به هند از سمت کوه‌های هیمالیا دلیلی بر این مدعاست. یک هند تضعیف‌شده نمی‌توانست مانع حمله مهاجمان، حتی از طریق کوهستان‌های سلیمان- هندوکش شود (Dwivedi, 1990:141).

امروزه پیوستگی هوایی جایگزین ناپیوستگی خشکی و دریا شده است. از این‌رو استفاده از مرز به‌عنوان مانعی دفاعی از کارکردهای قدیمی مرز محسوب می‌شود. در عصر حاضر، دو تحول در کارکرد مرز رخ داده است: اول اینکه، مرزها تا حد زیادی کارکرد دفاعی- بازدارندگی خود را از دست داده‌اند. اگرچه تا پیش از این، کوهستان‌های مرتفع و رودخانه‌های بزرگ می‌توانستند در جنگ‌های زمینی به‌عنوان مانع دفاعی عمل کنند، اما در دنیای امروز به‌دلیل توسعه سلاح‌های جدید جنگی، دیگر

مرزها حتی اگر به شکل فیزیکی، قابلیت‌های پیشین را داشته باشند، ارزش دفاعی سابق خود را از دست داده‌اند. دوم اینکه، دیگر مرز به‌عنوان یک مانع قلمداد نمی‌شود و مانند چند دهه پیش، کشورها تلاش نمی‌کنند تا با تقویت و تجهیز مرزهایشان، آن را شکست‌ناپذیر نمایند، بلکه کشورها تلاش می‌کنند با ایجاد و افزایش گذرگاه‌ها و مراکز گمرگی و بازارچه‌های مرزی در افزایش ارتباطات و تعامل‌های مرزی نقش ایفا کنند. البته در این مورد استثناهایی نیز وجود دارد (Glassner and Fahrner, 2004: 86).

۲-۴-۲. مرز به‌عنوان مانعی سیاسی

مرز سیاسی، محدودیت‌هایی را برای مهاجران به وجود می‌آورد؛ زیرا دیدگاه سیاسی آنان ممکن است برای وحدت و یکپارچگی کشور مخرب باشد (زرقانی، ۱۳۸۶: ۱۰۲). عوامل سیاسی شامل وضعیت روابط سیاسی دو کشور همسایه، میزان اعمال حاکمیت حکومت کشور همسایه در قلمرو خود، حضور و مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای، طرح‌ها و سیاست‌های دولت در واپایش مرزها، می‌باشد (پیشگاهی‌فرد و میرزاده، زمستان ۱۳۹۰: ۱۱۵).

۲-۴-۳. نقش مرز به‌عنوان مانعی اجتماعی

مفهوم مرز به‌عنوان مانعی اجتماعی در همه مرزهای سیاسی نهفته است؛ چنان‌که همه مرزها، نواحی با جمعیت متحد را در میان خود می‌گیرند. از آنجا که همه کشورها آرزو دارند، صفات اجتماعی مشخص خود را حفظ کنند، کارکرد مرز به‌عنوان یک حلقه رابطه، مورد اقبال کشورها نیست. برعکس، از این دیدگاه، مرز به‌عنوان مانعی در تعامل‌های اجتماعی بین کشورهای مجاور، نقش خود را به‌خوبی ایفا می‌کند (زرقانی، ۱۳۸۶: ۱۰۲).

۲-۴-۴. مرز به‌عنوان مانعی اقتصادی

مرزهای بین‌المللی از نظر اقتصادی مهم محسوب می‌شوند؛ زیرا به‌عنوان مانع اقتصادی عمل کرده و ضمن جلوگیری از مداخله برنامه‌های اقتصادی کشورهای

همسایه، امکان نظارت و واپایش دولت را بر عبور کالاها از مرزهایش فراهم می‌کنند. دولت‌ها برای پیروزی در رقابت با کالاهای تولیدی سایر کشورها، برای ورود کالاهای خارجی، عوارض گمرکی وضع می‌کنند تا به حمایت از کالاهای داخلی بپردازند. حقوق گمرکی مربوط به ورود و صدور قانونی کالا باید در مرز پرداخته شود و در مرز از حمل و نقل غیرقانونی کالا جلوگیری گردد.

سایر عواملی که در مدیریت بهینه مرز، مانع محسوب می‌شود، شامل عوامل طبیعی (منظور تأثیر ویژگی‌های طبیعی بر واپایش مرزها می‌باشند)، عوامل انسانی (اشتراک‌های قومی و مذهبی، فرهنگی و تاریخی مرزنشینان دوسوی مرز، پراکندگی و سیار بودن جمعیت در مناطق مرزی)، عوامل فرهنگی (وضعیت فرهنگی، قومی و زبانی ساکنان مناطق مرزی، میزان اشتراک و افتراق با بدنه اصلی کشور و کشورهای همجوار و شکاف‌های فرهنگی)، ویژگی‌های ساختاری مرز مانند ساختار طبیعی مرز و مناطق مرزی و نوع مرز می‌باشد (زرقانی، ۱۳۸۶: ۱۰۳).

۲-۵. توان نظامی، انتظامی و مدیریتی حکومت

مرزها در طول تاریخ همواره خطوط اولیه دفاعی در برابر تهاجم‌های نظامی و حتی فرهنگی بوده‌اند. مرزها مبادی اولیه‌ای برای واپایش و اجبار اجتماعی شهروندان و نمادهایی از انواع قدرت حکومت هستند (Wilson & Donnan, 1998: 10). دولت‌ها تا حد زیادی حفظ مشروعیت خود را، در ایمن نگه داشتن مردم خود می‌دانند و در این راستا امنیت مرزها، عاملی اساسی است (Flint, 2006: 132). موفقیت حکومت در این زمینه ارتباط مستقیمی با توان نظامی و انتظامی و مدیریتی کشور دارد. نیروی انسانی در عملی شدن راهبردهای مرزی حکومت نقش تعیین‌کننده‌ای دارند. به عقیده کارشناسان نیروی انسانی خوب، افزون بر اینکه مزیتی رقابتی را ایجاد می‌نماید، از یک مزیت راهبردی نیز برخوردار می‌باشد (پیشگاهی‌فرد و میرزاده، زمستان ۱۳۹۰: ۱۲۴). آمادگی یگان‌های

نظامی مستقر در مناطق مجاور مرز و تظاهر این آمادگی، از ایجاد ناامنی‌های وسیع و سازمان‌یافته دولتی جلوگیری نموده و موجب تقویت سایر نیروهای مرزبانی و نیز ارتقای بهره‌وری و کارایی آنان می‌گردد.

۲-۶. دیدگاه مدیران سیاسی به مرز

مفهوم مرز در بین دولتمردان و ساکنان مرکز کشور با ذهنیت مرزنشینان متفاوت است. به عبارت دیگر، دولتمردان و مرزنشینان همواره ساکنان آن سوی مرزها را بیگانه و بیشتر دارای فرهنگ و علایق سیاسی متفاوت تصور می‌کنند، در حالی که مرزنشینان، ساکنان آن سوی مرز را هم‌خون و هم‌فرهنگ خویش می‌دانند، که دارای اشتراک‌های تاریخی، فرهنگی، زبانی و مذهبی هستند و دولتمردان بر اساس این اختلاف دیدگاه، در مدیریت مرز با هم اختلاف دارند (پیشگاهی‌فرد و میرزاده، زمستان ۱۳۹۰: ۱۲۵).

۲-۷. مدیریت مرز توسط کشور همسایه

برای ایجاد یک سیاست مرزی صلح‌آمیز مبتنی بر حسن نیت بین همسایگان، وجود اعتماد متقابل و هدف‌های مشترک به‌عنوان پایه‌ای برای همکاری، امری اساسی است. همچنین توانایی دولت‌ها برای مشارکت در پیشبرد هدف‌های مشترک نیز ضروری است (پیشگاهی‌فرد و میرزاده، زمستان ۱۳۹۰: ۱۲۶). در مدیریت مرزهای ایران و ج.ا. آذربایجان به‌دلیل تساهل دولت آذربایجان در برخورد با گروه‌های تروریستی و فساد اداری نیروهای مرزبانی این کشور و حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای و نیز رژیم صهیونیستی در مرزهای همجوار با مرزهای ایران و همچنین اختلاف این کشور با ارمنستان، همکاری مناسبی از سوی دولت آذربایجان وجود ندارد. بخش عمده‌ای از ناامنی‌های مرزی به دیدگاه دولتمردان ج.ا. آذربایجان به ایران و امنیتی‌شدن همه عوامل مربوط می‌گردد و در پاره‌ای از اوقات دولتمردان ج.ا. آذربایجان در ایجاد این ناامنی مرزی دخالت مستقیم دارند.

۲-۸. مرز جمهوری اسلامی ایران با ج. آذربایجان و تعیین حدود

جمهوری آذربایجان دارای حدود ۷۶۵ کیلومتر مرز مشترک با ایران است (بی‌نا، ۱۳۸۷: ۱۳). مرز دو کشور را بیشتر عوارض طبیعی از جمله رودهای ارس، بلغارچای، آستاراچای و کوه‌های طالش تشکیل داده‌اند.

نقشه شماره ۱. نواحی مرزی جمهوری اسلامی ایران و آذربایجان

روز ۱۴ آذر ۱۳۴۹ هجری شمسی، پیرو عقد قرارداد تعیین انتظامات مرزی و تثبیت مرز جدید بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی، اسناد علامت‌گذاری خطوط مرزی در دریاچه‌های پشت سد مخزنی ارس و سد انحرافی میل و مغان به امضا رسید.

کار علامت‌گذاری مرز دولتی بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در دریاچه سد ارس و دریاچه سد انحرافی میل و مغان از اوایل همان سال، توسط گروه مشترک ایران و شوروی انجام گرفته بود. متن معاهده الحاقی مزبور راجع به حل مسائل

مرزی و مالی بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی مورخهٔ دوم دسامبر ۱۹۵۴ برابر با یازدهم آذرماه ۱۳۳۳ از سوی نمایندگان مختار دو دولت مورد توافق قرار گرفت و در سه روز، اسناد آن میان رؤسای هیئت‌های نمایندگی دو کشور یعنی سپهبد امان... جهانبانی و کازلوف، امضا و مبادله شد. قانون فوق مشتمل بر یک ماده و متن معاهدهٔ ضمیمه، پس از تصویب مجلس سنا در جلسهٔ روز دوشنبه ۲۰/۱۰/۱۳۵۰، در جلسهٔ روز سه شنبه ۲۶ بهمن ۱۳۵۰ شمسی به تصویب مجلس شورای ملی رسید (وب‌گاه آفتاب ایران، ۱۴ آذر ۱۳۹۱).

۹-۲. موانع مدیریت بهینهٔ مرزهای ج.ا. ایران و ج.آذربایجان

۹-۲-۱. عوامل سیاسی

عوامل سیاسی - امنیتی متعددی، روابط ج.ا. ایران و ج.آذربایجان را دستخوش تغییر کرده و آن را با فراز و نشیب‌های مواجه کرده است. از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- (۱) بحران ناگورنو قره‌باغ: بحران ناگورنو قره‌باغ از سال ۱۹۸۸ آغاز و در سال‌های ۱۹۹۲-۱۹۹۱ به درگیری‌های نظامی منجر شد. تهدیدهای این مناقشه برای ایران، گذشته از سیل آواره‌گان جنگی و تحریک احساس‌های قومیتی، خطر مداخلهٔ قدرت‌های دیگر در این بحران بود. ادامهٔ این مناقشه سبب حضور نیروهای آمریکا و ناتو در کنار مرزهای ایران به بهانهٔ ایجاد صلح و ثبات می‌شد. قره‌باغ از این نظر می‌توانست برای ایران تهدید تلقی شود که از یک سو از موضوع «ارمنستان بزرگ» جدا نبود و از سوی دیگر، احساس‌های آذری‌های ایران را به نفع ج.آذربایجان تحریک می‌کرد و موجب تقویت احساس تعلق و نزدیکی بین آذری‌های دو سوی ارس می‌شد.
- (۲) اتهام جاسوسی به ایران: بدبینی مقام‌های ج.آذربایجان نسبت به ایران در مواردی منجر به وارد کردن اتهام‌هایی به تهران مبنی بر جاسوسی علیه باکو شده است. آذربایجان، ایران را متهم به شکل دادن ناآرامی‌ها در جامعهٔ شیعیان این کشور و حمایت

از عوامل تندروی اسلامی در روستای نارداران کرده است (Heaney, 2008). حتی گروهی از جوانان با عنوان (گروه سعید) بدون هیچ‌گونه سندی به اتهام جاسوسی برای ایران در ۵ خرداد ۱۳۷۵ دستگیر شدند. مقام‌ها و مطبوعات آذربایجانی، ایران را به تلاش برای براندازی حکومت آذربایجان متهم کردند (افشردی، ۱۳۸۱: ۳۵۶).

(۳) پان‌آدریسیم: طرح موضوع آذربایجان تقسیم‌شده به جنوبی و شمالی، از عوامل مهم تأثیرگذار بر روابط تهران - باکو به شمار می‌رود. ج. آذربایجان، جمعیت آذری‌زبانی را در بر می‌گیرد که بخش بزرگ‌تر آن در ایران است. این موضوع در کانون برداشت‌های مربوط به روابط دو کشور قرار دارد. شاید اگر این جمهوری نام دیگری داشت، روابط دو کشور بهبود بیشتری می‌یافت. وجود آذربایجان در دو سوی ارس، انگیزه‌ای برای طرح ایده «آذربایجان واحد»، از سوی برخی از مقام‌های باکو شده است. البته اسنادی مانند قراردادهای گلستان و ترکمنچای نشان‌دهنده تعلق این سرزمین به ایران است. از این‌رو دولتمردان آذربایجان مجبور شدند، برای دور کردن مردم این کشور از آذری‌های ایران، به تحریف تاریخ متوسل شوند. در این راستا، نقشه‌هایی از آذربایجان واحد از سوی (حزب یئنی آذربایجان) حزب وابسته به علی‌اف در سال ۱۳۸۱ به چاپ رسید (امیراحمدیان، ۱۳۸۴: ۲۲۲). این نقشه‌ها براساس ایده تشکیل «آذربایجان واحد»، استان‌های آذربایجان، همدان و زنجان ایران را نیز در برمی‌گیرد.

ج. آذربایجان روز ۳۱ دسامبر (۱۰ دی) را به عنوان روز وحدت آذری‌های جهان تعطیل رسمی اعلام کرد. چنین ایده‌ای با توجه به پیوندهای خویشاوندی، مذهبی و فرهنگی جمعیت‌های آذری‌زبان دو سوی ارس، نگرانی‌هایی را برای ایران از نظر امنیتی به وجود آورده است (افشردی، ۱۳۸۱: ۲۳۲).

(۴) همکاری نظامی و امنیتی باکو - تل‌آویو: روابط باکو - تل‌آویو از اوایل دهه ۱۹۹۰ گسترش یافت و شامل همکاری‌های تجاری - اقتصادی، امنیتی و فرهنگی شد. رژیم صهیونیستی در دسامبر ۱۹۹۱، استقلال ج. آذربایجان را به رسمیت شناخت و در

آوریل ۱۹۹۲ با این کشور روابط دیپلماتیک برقرار کرد. این رابطه پس از دیدار بنیامین نتانیاهو در ۱۹۹۷ رو به گسترش نهاد. رژیم صهیونیستی همچنین آموزش بخش‌های امنیتی و جاسوسی ج.ا.آذربایجان را به عهده گرفت و اقدام به نصب دستگاه‌های استراق سمع در طول مرز مشترک ایران و ج.ا.آذربایجان کرد. افزون بر این، صنایع نظامی این رژیم، مهم‌ترین تأمین‌کننده تسلیحات جنگی آذربایجان است. رژیم صهیونیستی و ترکیه در جنگ ارمنستان - ج.ا.آذربایجان، از باکو پشتیبانی کردند. روابط باکو - تل‌آویو با گشایش سفارت رژیم صهیونیستی در ج.ا.آذربایجان و همچنین در قزاقستان، از نگاه ایران فراهم کردن زمینه حضور و نفوذ بیشتر این رژیم در منطقه آسیای مرکزی و قفقاز است. حضور رژیم صهیونیستی در ج.ا.آذربایجان، به گفته مقام‌های این کشور برای برقراری توازن منطقه‌ای بوده است. وفا قلی‌زاده، مشاور وقت رئیس‌جمهور کشور آذربایجان گفته بود: آذربایجان باید برای دفاع از خود، مثلث باکو-آنکارا-تل‌آویو را در برابر مثلث تهران-ایروان - مسکو سازماندهی کند. انگیزه اصلی باکو از نزدیک شدن به رژیم صهیونیستی، یارگیری سیاسی و جلب پشتیبانی آمریکا در رابطه با بحران قره‌باغ بود.

براساس قراردادهای منعقد شده بین رژیم صهیونیستی و وزارت دفاع ج.ا.آذربایجان، در اوایل سال ۲۰۱۰ میلادی، تولید هواپیماهای بدون خلبان در خاک ج.ا.آذربایجان شروع شد. گفته می‌شود، قطعات مورد نیاز این هواپیما از رژیم صهیونیستی وارد و در کارخانه هواپیماسازی و در مرکز تحقیقات دانشگاه علمی وزارت صنایع دفاع ج.ا.آذربایجان سرهم‌بندی (مونتاژ) می‌شود. گفتنی است در مرحله اول، ۹۰ درصد از تجهیزات و قطعات هواپیما از این رژیم وارد خواهد شد و سپس برخی از قطعات آن در ج.ا.آذربایجان تولید و ساخته خواهد شد، در این خصوص شرکت Aeros Raje رژیم صهیونیستی که شرکتی هواپیمایی است هواپیماهای با مدت پرواز متوسط و میان‌مدت را در ج.ا.آذربایجان خواهد ساخت (افشردی، ۱۳۸۱: ۲۳۳).

(۵) روابط باکو - واشنگتن: روابط باکو - واشنگتن به دلیل وجود گروه فشار قوی ارمنی در کنگره آمریکا نوعی پیچیدگی داشت، اما این روابط برای آمریکا از آن جهت اهمیت دارد که واشنگتن را قادر می‌سازد با نفوذ در باکو، آن را به منطقه‌ای برای فشار بر ایران و روسیه تبدیل کند. در همین رابطه، آمریکا در سال ۱۹۹۷ (۱۳۷۶) منطقه خزر را به عنوان حوزه منافع حیاتی خود عنوان کرد. واشنگتن در اواخر دهه ۱۹۹۰ مذاکراتی را با ج. آذربایجان در رابطه با استقرار پایگاه‌های نظامی خود در این کشور انجام داد. طرح «نگهبان خزر» نیز در سال ۲۰۰۳ (۱۳۸۲) در پنتاگون مطرح و اجرای آن به سفیر آمریکا در باکو واگذار شد.

آمریکا در قالب طرح نگهبان خزر در آموزش نیروهای نظامی به این کشور کمک می‌کند. در این رابطه از سوی واشنگتن، ۱۳۵ میلیون دلار برای تقویت نظامی ج. آذربایجان و قزاقستان در نظر گرفته شد.

در سال ۲۰۰۳ (۱۳۸۲) مذاکراتی برای ایجاد پایگاه‌های آمریکا در ج. آذربایجان انجام شد. در سال ۲۰۰۵ باکو این موضوع را تأیید کرد که دو ایستگاه رادار جدید با هزینه آمریکا برای تشدید واپایش مرزهای این کشور با ایران و روسیه ساخته می‌شود؛ در حالی که مجلس این کشور بر اساس یک مصوبه، تأسیس هرگونه پایگاه خارجی را در این کشور منع می‌کند. در این میان، پایگاه راداری «قبله» می‌تواند اهمیت ویژه‌ای برای آمریکا داشته باشد. استفاده از این پایگاه به جای پایگاه‌های مورد نظر آمریکا در طرح سپر دفاع موشکی، از سوی روسیه پیشنهاد شده است (Heaney, 2008: 102).

(۶) حضور منافقان در ج. آذربایجان: پس از آغاز روند خروج منافقان از عراق و اتخاذ چارچوب مشخصی در این زمینه با توجه به روابط بسیار خوب ج. آذربایجان و رژیم صهیونیستی و طی رایزنی‌های انجام شده با مقام‌های تل‌آویو، نماینده گروهک منافقان در ج. آذربایجان مستقر شد. این اقدام، در واقع گام نخست تبدیل ج. آذربایجان به خانه امن جدیدی برای تروریست‌ها بود که از طرحی بزرگ، پرده برمی‌داشت

(روزنامه جمهوری اسلامی، ۹۱/۴/۸). بعدها نماینده منافقان در مصاحبه‌ای با شبکه تلویزیون ANS TV (آینس) ج.آذربایجان در سال ۱۳۹۰، سابقه حضور این گروهک در ج.آذربایجان را به ۹ سال پیش از آن مربوط دانست (جباری، ۱۳۸۹/۱۱/۱۰).

۲-۹-۲. عوامل اقتصادی

افزون بر عوامل سیاسی-امنیتی یاده شده، عوامل اقتصادی نیز در سردی و به چالش کشاندن روابط ایران و ج.آذربایجان نقش داشته‌اند. این عوامل اعم از آنکه معلول روابط سیاسی غیردوستانه دو کشور باشند یا علت آن، در شدت بخشیدن به احساس تهدید و دشمنی بین تهران-باکو مؤثر بوده‌اند. از مهم‌ترین این عوامل اقتصادی حذف ایران از طرح‌های نفت و گاز خزر می‌باشد. تمایل و اشتیاق کشورهای منطقه خزر به تولید نفت و گاز که میزان آن بسیار فراتر از مصارف داخلی آنهاست، راه را برای حضور کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای از جمله آمریکا باز کرد. حضور آمریکا با توجه به تیرگی روابط تهران-واشنگتن، به ایجاد و تشدید فضای امنیتی در منطقه انجامید و منافع اقتصادی ایران را مختل کرد (Boggs, 2003: 49). از این رو آمریکا با دعوت از رؤسای جمهور سه کشور ج.آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان در پایان ژوئیه ۱۹۹۶/مرداد ۱۳۷۵ به آنها که هر سه، همسایه ایران در دریای خزر بودند، توصیه کرد، نفت خود را از راه ایران صادر نکنند (دهقانی طرزجانی، ۱۳۷۸: ۷۱-۷۰).

عبور نکردن خط لوله باکو جیهان و نابوکو از مسیر ایران هم از نظر اقتصادی و هم از نظر سیاسی زیان‌هایی را متوجه ایران می‌کند. اگر مسیر کوتاهی از این خطوط لوله از ایران می‌گذشت با توجه به نیاز مناطق شمالی ایران به نفت ج.آذربایجان با خرید و مبادله آن، تأمین سوخت این مناطق تسهیل می‌شد. افزون بر این، امتیاز سیاسی واپایش خط لوله‌ها برای اعمال نفوذ، از دست ایران خارج شده و شامل حال ترکیه می‌شود (میرطاهر و سپهریان، ۱۳۹۱: ۹۳). در ج.آذربایجان استفاده از شیوه‌های نامناسب استخراج نفت

سبب شده است که بخش ساحلی آن کشور، بیش از دیگر کشورهای حاشیه دریای خزر در معرض آلودگی قرار گیرد (آلودگی نفتی معضل اصلی دریای خزر...، ۱۳۸۷/۸/۲۱). این آلودگی‌ها به همراه صید بی‌رویه، تأثیر مستقیمی بر صنعت خاویار ایران دارد. بر اساس اعلام مرکز تحقیقات ماهیان خاویاری ایران، اگر صید بی‌رویه و آلودگی دریای خزر همچنان ادامه یابد تا سال ۱۴۰۰ خورشیدی، ذخایر خاویاری دریای خزر به صفر خواهد رسید (روزنامه اطلاعات، ۱۳۸۸/۴/۲۴: ۱۸). دلیل عمده فراز و نشیب‌های اقتصادی و تجاری، مسائل سیاسی - امنیتی و دخالت آمریکا و قدرت‌های منطقه‌ای از جمله ترکیه در روند روابط تهران - باکو بوده است (Heaney, 2008: 109).

۳-۹-۲. عوامل تاریخی و فرهنگی (تجانس تاریخی - فرهنگی)

بهرام امیراحمدیان، تحلیلگر کتاب «روابط ایران و ج. آذربایجان: نگاه آذری‌ها به ایران»، در مورد اشتراک‌های تاریخی و فرهنگی دو ملت می‌گوید: یکی از مهم‌ترین عوامل نزدیکی ایران و ج. آذربایجان یا به عبارتی دیگر، ایرانی‌های فارسی‌زبان و آذری‌های ترک‌زبان، برگزاری جشن‌ها و آئین‌های نوروزی است. ج. آذربایجان یکی از سرزمین‌هایی است که در گستره جهانی فرهنگ و میراث نوروز قرار دارد؛ سرزمینی که موسیقی ایرانی و دستگاه‌های آن از چهارگاه و سه‌گاه و همایون و بیات ترک و شور در آن به جاودانگی رسیده است. شعر و ادبیات از نظامی، حکیم گنجه و خاقانی، آن نابغه شیروان و فردوسی طوسی و مولای رومی و حافظ شیرین‌سخن گرفته تا همین اواخر، استاد شهریار و هزاران واژه فارسی، برخی باورها، مثل‌ها، چیستان‌ها و آئین‌ها و چهره‌ها و قیافه‌های ظاهر تا پندارهای مردمان سخت‌کوش، با ایرانیان پیوستگی عمیق تاریخی و فرهنگی دارد.

تاریخ مشترک ایران و ج. آذربایجان از عناصر نزدیکی فرهنگی و سیاسی دو کشور است. جشن نوروز باستانی، مراسم چهارشنبه‌سوری، سفره هفت‌سین و سمنو و

هزاران واژه پارسی در زبان و ادبیات آذربایجانی و در مقابل، واژگان پُرشمار ترکی در ادبیات ایرانی و عناصر دیگر فرهنگ ایرانی که در بین مردم ج.آذربایجان به‌طور گسترده‌ای گرامی داشته می‌شود، نشان‌دهنده عمق روابط فرهنگی و تاریخی دو کشور است (امیراحمدیان، ۱۳۸۴: ۶۹-۷۷). وجود قومیت و زبان آذری که با جمعیت کثیری در ایران مشترک است، نوعی همگنی را ایجاد کرده است تا حساس شود، اشتراک‌های زیادی میان دو ملت وجود دارد. روابط خویشی میان اتباع دو کشور پس از بازگشایی مرزها، احیا شده و رفت‌وآمد میان دو ملت، بسیار صمیمانه و عاطفی است (افشردی، ۱۳۸۱: ۳۳۹).

۴-۹-۲. عامل جغرافیایی و ژئوپلیتیک (همسایگی و وابستگی)

محصور بودن در خشکی، ناپیوستگی سرزمینی و انزوای ژئوپلیتیک، به‌عنوان سه عامل بسیار مهم و تعیین‌کننده جغرافیایی بر کیفیت راهبردهای سیاست خارجی ج.آذربایجان سایه انداخته است. کشور آذربایجان به علت اختلاف‌های دامنه‌دار و تاریخی با همسایه شمالی خود، یعنی روسیه و اشغال ۲۰ درصد از خاک این جمهوری به دست ارمنستان، از دو جهت غربی و شرقی، خود را در انزوای ژئوپلیتیک می‌بیند. از سوی دیگر، جمهوری اسلامی ایران، روابط بسیار نزدیکی با دو کشور روسیه و ارمنستان برقرار کرده است که در تقابل با اتحاد راهبردی باکو، تل‌آویو و آنکارا می‌باشد (حسین‌پور پویان، ۱۳۸۵: ۱۴۸).

۴-۹-۵. عامل مذهب

۹۶ درصد جمعیت ج.آذربایجان مسلمانند و از این میان ۷۰ تا ۷۵ درصد شیعه مذهب هستند به همین دلیل، دومین کشور شیعه به شمار می‌آید (جعفریان، ۱۳۸۸: ۶۳۷)، اما با مطالعه و بررسی این واقعیت و ژئوپلیتیک بین دو کشور، ملاحظه می‌شود که بر

خلاف انتظار، این عامل نقش متفاوتی را در دو کشور بازی می‌کند. جمهوری اسلامی ایران باید، به دو دلیل بر عامل مذهب تشیع به عنوان یک واقعیت ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر روابط بین دو کشور با تدبیر و تأمل بیشتری نگاه کند:

- (۱) با گسترش گرایش‌های مذهب تشیع در ج. آذربایجان از یک سو ملت آذربایجان را در مورد مسئله قره‌باغ در موضع شدیدتری نسبت به گذشته قرار خواهد داد و چه بسا همین عامل به مرور زمان، باعث شود مناقشه قره‌باغ به نفع آذری‌ها تمام شود.
- (۲) از سوی دیگر، از جمله مهم‌ترین اختلاف‌ها و تضادهای فرهنگی که بین آذری‌های ایران و آذری‌های ج. آذربایجان، وجود دارد و می‌توان به آن اشاره کرد، از لحاظ مذهبی است. از این رو راهبرد سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بر اساس این واقعیت ژئوپلیتیک، تحت تأثیر دو نگرش فوق قرار گرفته است. بنابراین، عامل تجانس مذهبی تاکنون نتوانسته است در جهت تقویت حُسن همجواری و نزدیکی دو کشور، نقش واقعی خود را ایفا کند (مجتهدزاده، ۱۳۸۲: ۱۴).

۶-۹-۲. اشتراک منافع در دریای خزر

با وجود تصریح چگونگی بهره‌برداری از منافع زیربستر دریای خزر در قراردادهای پیشین میان کشورهای ایران و شوروی، در سال‌های اخیر، کشور آذربایجان با انعقاد قراردادهای و تشکیل کنسرسیوم‌های متعدد اقدام به کشف، استخراج و صدور نفت و گاز از حوضه‌هایی کرده است که مورد اعتراض ایران و ترکمنستان واقع گردیده است. لزوم تدوین رژیم حقوقی جدید در مورد قبول کشورهای ساحلی این دریا به گونه‌ای که منافع ایران نیز تأمین شود، از مهم‌ترین علایق ایران در منطقه محسوب می‌شود (افشردی، ۱۳۸۰: ۳۴۰).

با وجود اینکه توافقنامه‌های دوجانبه در مورد دریای خزر بین ایران و روسیه تزاری و شوروی به امضا رسیده بود، تا زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی

موقعیت خزر به لحاظ حقوق بین‌الملل و ژئوپلیتیک منطقه‌ای با هیچ مسئله‌ای روبه‌رو نشده بود. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، مسئله رژیم حقوقی دریای خزر وارد بحث روز شد و تمامی توافقنامه‌هایی که در رابطه با خزر به امضا رسید بودند، باطل اعلام شدند (Ynal, 1999: 19).

جدول شماره ۱. برخی از حوادث و رویدادهای اخیر بین ایران و جمهوری آذربایجان به نقل از وب‌گاه‌های خبری

ردیف	وب‌گاه	تاریخ	عنوان رویداد
۱	خبرگزاری فارس	۹۱/۲/۲	دولت آذربایجان ۳۰ دستگاه تانک در مناطق مرزی خود با ایران مستقر کرده است.
۲	اخبارگو	۹۱/۵/۲۴	جاسوسی رژیم صهیونیستی در مرزهای ج.آذربایجان و آموزش جاسوس‌های این رژیم و تسهیل رفت و آمد تروریست‌های رژیم تل‌آویو علیه ایران در مرزهای ج.آذربایجان را فاش کرد.
۳	سترتال کلوز	۹۱/۵/۲۵	از طرح کنگره آمریکا برای جدایی استان‌های آذربایجان شرقی و غربی از ایران خبر داد. دانا راهراباگر، نماینده کنگره آمریکا در نامه‌ای به کلیتون، وزیر خارجه وقت آمریکا، خواستار کمک آمریکا به تجزیه ایران و جدا کردن آذربایجان از ایران شد.
۴	خبر آنلاین	۹۱/۷/۲۴	سردار علایی از طرح ارتش مشترک و روابط نظامی ترکیه و ج.آذربایجان خبر داد.
۵	تابناک	۹۱/۸/۵	به نقل از مقام‌های ج.آذربایجان اعلام کرد که یک گروه مسلح از مرزبانی ایران وارد خاک ج.آذربایجان شده و پس از درگیری با نیروهای مرزبانی آذربایجان، یک نفر از آنها کشته شد.
۶	خبر آنلاین	۹۱/۸/۷	اداره مرزبانی آذربایجان در اطلاعیه‌ای از خنثی‌سازی تلاش یک گروه مسلح خبر داد که قصد ورود به منطقه جلیل‌آباد را داشتند.
۷	خبر آنلاین	۹۱/۹/۱۹	رژیم صهیونیستی مدعی شده است که ایران تلاش می‌کند، هواپیمای بدون سرنشین این رژیم را از مرزهای شمال‌غربی خود شکار کند.
۸	خبر آنلاین	۹۱/۹/۲۲	دولت ایران از لغو یکجانبه تفاهم‌نامه موجود بین ایران و ج.آذربایجان درباره ایجاد تسهیلات در تردد مرز نشینان به دولت آذربایجان اعتراض کرد.
۹	خبر آنلاین	۹۱/۱۰/۲	فرمانده هنگ مرزی گرمی از دستگیری یکی از قاچاقچیان میراث فرهنگی و کشف چندین قطعه اشیای تاریخی خبر داد.
۱۰	خبر آنلاین	۹۱/۱۰/۱۲	سفارت رژیم صهیونیستی در باکو بودجه‌ای بالغ بر یک میلیون دلار برای القای اخبار منفی بر علیه ج.ا. ایران در ج.آذربایجان اختصاص داد.

۳. یافته‌های تحقیق

۳-۱. تجزیه و تحلیل نتایج حاصل از اسناد و مدارک

یافته‌های پژوهشی حاصل از بررسی اسناد و مدارک نشان می‌دهد که هدف از ایجاد مرزها، اعمال حاکمیت دولت‌ها بر مناطق تحت واپایش خود و مردم ساکن در این

مناطق بوده است. در حال حاضر، دورانی تازه از نقش‌آفرینی مرزهای سیاسی در روابط انسان‌ها پدیدار شده است و مرزها به‌عنوان ابزاری برای همگرایی منطقه‌ای و جهانی، می‌توانند به عامل ثبات و پایداری جوامع تبدیل شوند. از این‌رو، مسائل مربوط به مرزهای کشورها همیشه منشأ اختلاف‌ها و جنگ‌ها بوده است و این مسائل همیشه برای دولت‌ها، از لحاظ امنیتی، اهمیت ویژه داشته و دارد. بنابراین، ایجاد امنیت در مرزهای سیاسی ج.ا.ایران و ج.آذربایجان همواره ضروری به نظر می‌رسد. با این آگاهی که بیشتر مناقشه‌های مناطق مرزی با ملاحظه‌های جغرافیایی (انسانی و طبیعی) با منشأ خارجی و داخلی در سطوح منطقه‌ای و ملی، ارتباط تنگاتنگ دارد، مرز ایران و ج.آذربایجان بر پایه راهبرد تهدید، بر تهدیدزا بودن مناطق مرزی استوار است. بر این مبنا تهدیدها در مناطق مرزی ایران و ج.آذربایجان بیشتر از فرصت‌هاست و از این‌رو شاکله مدیریت و واپایش مرزی این منطقه در قالب واپایش شدید امنیتی شکل می‌گیرد و مرزها، مناطقی نظامی و امنیتی در اختیار قوای نظامی و امنیتی هستند. بر مبنای راهبرد تهدیدمحور برای اداره مرز، مدیریت نظامی و انتظامی اعمال می‌شود و دو کشور به‌ناچار به همه موانع و عوامل با دیدگاه امنیتی می‌نگرند.

همچنین بررسی‌های انجام شده حاکی از این است که امروزه مسائل امنیتی و دفاعی اساس توسعه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دو کشور را رقم می‌زند. امنیت داخلی هر دو کشور و استقرار بنیادهای سازندگی در داخل، به میزان زیادی به امنیت از جانب مرزها بستگی دارد. این پژوهش مشخص نمود که موقعیت جغرافیایی خاص، در مرزهای ایران با ج.آذربایجان، معادله امنیت ملی را پیچیده‌تر کرده است. عوامل تاریخی و فرهنگی تجانس مذهبی، قومی و زبانی مسائل جمعیتی، اشتراک در منافع دریای خزر، عضویت در سازمان اگو و کشورهای اسلامی به‌دلیل جلوگیری آمریکا، رژیم صهیونیستی و ترکیه نتوانسته است، موانع روابط سازنده این دو کشور شیعه مذهب را برطرف نماید و مرزهای دو کشور را ایمن کند. با توجه به کارشکنی قدرت‌های فرامنطقه‌ای مانند آمریکا

و رژیم صهیونیستی و اعمال سیاست‌های تفرقه‌انگیز و دنباله‌روی حاکمان دولت آذربایجان از این سیاست‌ها و پیگیری مواردی همچون آذربایجان واحد، پیش‌بینی می‌شود، مناطق مرزی دو کشور ایران و آذربایجان می‌تواند آستان برخی مشکل‌ها باشد. ج.آذربایجان به دلیل محصور بودن در خشکی، ناپوستگی جغرافیایی، تهدید روسیه، تهدید تمامیت ارضی و امنیت ملی و اشغال ۲۰ درصد از خاک آن توسط ارمنستان و به تبع اینها انزوای ژئوپلیتیکی برای حفظ بقا و تمامیت ارضی خود، دامنگیر قدرت‌های فرامنطقه‌ای از جمله آمریکا و رژیم صهیونیستی شده است. تا زمانی که این راهبرد از سوی ج.آذربایجان ادامه داشته باشد، مرزهای ج.ا.ایران با عوامل ناامنی و محرک‌های خارجی روبه‌روست. روند کند کنونی در توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی محدوده مرزی ایران با کشور آذربایجان، باعث افزایش روند رو به تزاید ناامنی در قالب معضلهایی مانند قاچاق انواع کالا و ورود تروریسم و نیز تجارت اسلحه و مهمات خواهد شد. حمایت مخفیانه ج.آذربایجان از ورود تروریسم به داخل مرزهای جمهوری اسلامی ایران و ناامنی‌های ایجاد شده توسط این کشور با حمایت رژیم صهیونیستی، همچنان مانع مدیریت بهینه ایران بر مرزهای خود شده است.

حاکمان جمهوری آذربایجان برای ایجاد توهم در اذهان مسئولان جمهوری اسلامی ایران، تحرکات وسیعی را تحت عنوان پان‌ترکیسم و پان‌آدریسم آغاز نموده و مدعی تشکیل ج.آذربایجان بزرگ به مرکزیت تبریز شده و استان‌های آذری‌زبان ایران را به‌عنوان آذربایجان جنوبی (در برابر آذربایجان شمالی که به جمهوری آذربایجان اطلاق نمودند)، نامیده‌اند. البته این وقایع نه به‌واسطه ضعف برنامه‌ریزی و سیاستگذاری در جمهوری اسلامی ایران، بلکه بیشتر به‌واسطه سرمایه‌گذاری آمریکا و رژیم صهیونیستی و ترکیه و حتی روسیه اتفاق افتاد و در واقع این فرصت به یک تهدید علیه جمهوری اسلامی ایران تبدیل شده و این شرایط کمابیش ادامه دارد و اینها عواملی شده‌اند که مرزهای کشورمان را در آن منطقه دچار ناامنی رو به فزاینده نمایند.

در حال حاضر، فعالیت‌های تحریک‌آمیز دولت آذربایجان در مورد جمهوری اسلامی ایران و منافع و امنیت ملی آن و همچنین استقرار پایگاه‌های نظامی آمریکا و پایگاه‌های جاسوسی آن کشور و رژیم صهیونیستی و نیز حضور منافقان در جمهوری آذربایجان از جمله نگرانی‌های جمهوری اسلامی ایران به شمار می‌رود که مدیریت مرزی ج.ا. ایران را دچار مشکل نموده است.

۲-۳. تجزیه و تحلیل نتایج حاصل از آمار توصیفی متغیرها

میزان تأثیر عوامل مختلف (جغرافیایی - دفاعی، سیاسی، تاریخی - فرهنگی - مذهبی، اقتصادی و اجتماعی) بر مدیریت بهینه در مرزهای ج.ا. ایران با ج.ا. آذربایجان، طی ۳۸ پرسش از جامعه نمونه مورد پرسش واقع شد که به شرح زیر می‌باشد:

جدول شماره ۲. موانع تأثیرگذار بر مدیریت بهینه مرزهای ج.ا. ایران و ج. آذربایجان

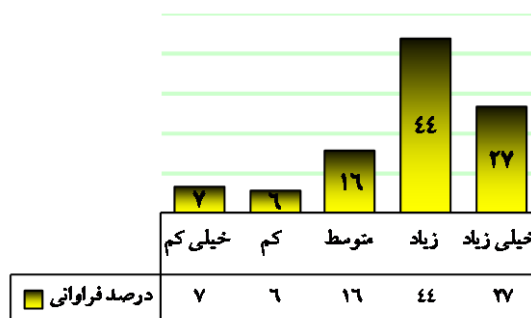
موانع تأثیرگذار بر مدیریت بهینه در مرزهای ج.ا. ایران با ج. آذربایجان (شاخص‌ها)	رتبه
روابط سیاسی دو کشور - میزان اعمال قدرت حاکمیت حکومت آذربایجان در قلمرو خود - حضور و مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای - حضور منافقین در آذربایجان - حمایت از ورود تروریسم به ایران - پان‌آدریسم - نگاه مردم آذربایجان به ایران - اشتراک منافع در دریای خزر - طرح‌ها و سیاست‌های دولت در واپایش مطلوب مرز	۱
حمل و نقل و ارتباط‌های مرزی - وضع عوامل گمرکی - ورود و صدور کالا - قاچاق (کالا، انسان، اسلحه) - برنامه‌های اقتصادی آذربایجان - تفاوت درآمد و قیمت کالا و خدمات - کمبود زیرساخت‌های توسعه - منافع اقتصادی دو کشور از دریای خزر - منابع انرژی و آبی رودخانه ارس - طرح‌های نفتی دو کشور	۲
زبان - وضعیت قوم آذری - تجانس مذهبی - وضعیت مناسبات فرهنگی - حضور اقوام و نسبت خویشاوندی مردم - افتراق و اشتراک مرزنشینان با مردم در دو طرف مرز - نگاه تاریخی مردم و مسئولان آذربایجان به آذری‌ها در مرز	۳
عوامل جمعیتی - تعامل‌های اجتماعی - مهاجرت - نسبت جمعیت شیعه در دو سوی مرز - رفت و آمدهای اقوام در دو سوی مرز	۴
آبادگی یگان‌های نظامی و انتظامی - نوع و شکل مرز - ویژگی‌های ساختاری مرز - تعامل‌های مرزی - ارتفاع‌ها - رودخانه ارس و دریای خزر با منشأ محرک‌های داخلی و خارجی - انزوای ژئوپلیتیکی آذربایجان	۵

جدول امتیازها برای هر کدام از گزینه‌های پنج‌گانه به ترتیب (خیلی زیاد-۵)، (زیاد-۴)، (متوسط-۳)، (کم-۲)، (خیلی کم-۱) از ۱ تا ۵ امتیاز منظور شد. میانگین به دست آمده از ۵ گزینه بالا، عدد ۳ می‌باشد که از جمع عددی آنها و تقسیم آن بر تعداد گزینه‌ها به دست می‌آید و به عنوان میانگین استاندارد در نظر گرفته می‌شود. به منظور تجزیه و تحلیل و مشخص ساختن اطلاعات به دست آمده، میانگین نتایج پاسخ‌های پژوهش‌خوانندگان به پرسش‌های مطرح شده از طریق جدول و نمودار، به شرح زیر ارائه می‌گردد:

جدول شماره ۳. توزیع فراوانی مربوط به میانگین پاسخ‌های مطرح شده در متغیرهای مستقل [تأثیر عوامل مختلف (جغرافیایی - دفاعی، سیاسی، تاریخی - فرهنگی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی بر مدیریت بهینه در مرزهای ج.ا. ایران با ج. آذربایجان]

ردیف	متغیرها (موانع) مطرح شده	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
۱	عوامل تاریخی - فرهنگی و مذهبی	۱۶	۲۵	۸	۴	۲
۲	عوامل اقتصادی	۱۶	۲۳	۹	۴	۳
۳	عوامل سیاسی	۱۷	۲۳	۹	۳	۳
۴	عوامل جغرافیایی - دفاعی	۱۵	۲۴	۹	۴	۳
۵	عوامل اجتماعی	۱۳	۲۳	۱۲	۴	۳
	میانگین فراوانی	۱۵	۲۴	۹	۴	۳
	درصد فراوانی	۲۷٪	۴۴٪	۱۶٪	۷٪	۶٪

نمودار شماره ۱. توزیع فراوانی مربوط به میانگین پاسخ‌های مطرح شده در متغیرهای مستقل [تأثیر عوامل مختلف (جغرافیایی - دفاعی، سیاسی، تاریخی - فرهنگی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی) بر مدیریت بهینه در مرزهای ج.ا. ایران با ج. آذربایجان]

اولویت‌بندی میزان تأثیر عوامل مختلف (جغرافیایی - دفاعی، سیاسی، تاریخی - فرهنگی - مذهبی، اقتصادی و اجتماعی) با استفاده از جدول و نمودار شماره ۱ به شرح زیر می‌باشد:

جدول شماره ۴: توزیع فراوانی مربوط به پاسخ‌های مطرح شده در متغیرهای مستقل

ردیف	متغیرها (موانع) مطرح شده	میانگین
۱	عوامل تاریخی - فرهنگی و مذهبی	۳/۸۵
۲	عوامل اقتصادی	۳/۸۰
۳	عوامل سیاسی	۳/۸۷
۴	عوامل جغرافیایی دفاعی	۳/۷۷
۵	عوامل اجتماعی	۳/۷۰
	میانگین میانگین‌ها	۳/۷۷

همچنین تجزیه و تحلیل و مشخص ساختن میانگین، واریانس و انحراف معیار پاسخ‌های پژوهش‌خواندگان به میانگین پاسخ‌های مطرح شده در متغیرهای مستقل به شرح جدول زیر می‌باشد:

جدول شماره ۵: توزیع فراوانی مربوط به میانگین پاسخ‌های مطرح شده در متغیرهای مستقل

رتبه	فراوانی f_i	درصد فراوانی f_{pi}	وزن اهمیت x_i	فراوانی وزنی $f_i x_i$	انحراف از میانگین $(x_i - \mu)$	مجذور انحراف از میانگین $(x_i - \mu)^2$	واریانس $f_i (x_i - \mu)^2$
خیلی زیاد	۱۵	٪۲۷	۵	۷۵	۱/۲	۱/۴۴	۲۱/۶
زیاد	۲۴	٪۴۴	۴	۹۶	۰/۲	۰/۰۴	۹/۶
متوسط	۹	٪۱۶	۳	۲۷	-۰/۸	۰/۶۴	۵/۶
کم	۴	٪۷	۲	۸	-۱/۸	۳/۲۴	۱۲/۹۶
خیلی کم	۳	٪۶	۱	۳	-۲/۸	۷/۸۴	۱۲/۵۲
جمع	۵۵	٪۱۰۰	-	۲۰۹	-	۱۳/۲	۶۴/۸

میانگین، واریانس و انحراف معیار به ترتیب عبارتند از:

$$\mu_{\bar{x}} = \frac{\sum_{i=1}^k f_i x_i}{n} = \frac{209}{55} = 3/8 \quad \text{میانگین}$$

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^N f_i (x_i - \bar{x})^2}{n} = \frac{64/8}{55} = 1/17 \quad \text{واریانس}$$

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2} = \sqrt{1/17} = 1/8 \quad \text{انحراف معیار}$$

نتیجه گیری

براساس پرسش اصلی تحقیق که بیان می‌کند موانع مدیریت بهینه در مرزهای ج.ا. ایران با ج. آذربایجان کدامند؟، با توجه به یافته‌های پژوهش، این موانع و عوامل به شرح زیر بیان می‌گردند:

(۱) **موانع دفاعی و جغرافیایی:** مواردی همچون آمادگی یگان‌های نظامی و انتظامی، نوع مرز، شکل مرز، ویژگی‌های ساختاری مرز، تعامل‌های مرزی، ارتفاع‌ها، رودخانه ارس، دریای مازندران با منشأ محرک‌های داخلی و خارجی، محصور بودن در خشکی و ناپیوستگی سرزمینی و انزوای ژئوپلیتیکی آذربایجان، از موانع مهم مدیریت بهینه مرزهای کشورمان با ج. آذربایجان می‌باشد. برخی از این موارد مانند دریای خزر به دلیل تأثیرگذاری بسیار زیادی که در منطقه دارند، در سایر موانع نیز دخالت دارند.

(۲) **موانع سیاسی:** وضعیت روابط سیاسی دو کشور، میزان اعمال قدرت حاکمیت حکومت آذربایجان در قلمرو خود، حضور و مداخله قدرت‌های فرامنطقه‌ای مانند آمریکا و رژیم صهیونیستی و حضور این رژیم در مناطق مرزی با ایران، حضور منافقان در آذربایجان، حمایت از ورود تروریسم به ایران، پان‌آدریسم، نگاه مردم و مسئولان

ج. آذربایجان به ایران، اشتراک منافع در دریای خزر، طرح‌ها و سیاست‌های دولت در واپایش مطلوب مرز که شامل سازماندهی مناسب نیروی انسانی و تجهیزات، تسلیحات مناسب، وسایل ارتباطی و خدماتی و... می‌باشد، که از جنبه سیاسی، موانع مدیریت بهینه بر مرزهای ایران و ج. آذربایجان به شمار می‌آیند.

(۳) موانع اقتصادی: حمل و نقل و ارتباط‌های مرزی، وضع عوارض گمرکی، ورود و صدور کالا، قاچاق کالا، انسان و اسلحه، برنامه‌های اقتصادی کشور آذربایجان، تفاوت درآمد و قیمت کالا و خدمات، کمبود زیرساخت‌های توسعه و ضعف بنیان‌های اقتصادی در مناطق مرزی، منافع اقتصادی دو کشور در استفاده از منابع دریای خزر، منابع آبی و انرژی در رودخانه ارس، طرح‌های نفتی دو کشور از جمله مواردی هستند که موانع اقتصادی در مدیریت بهینه مرز را در این منطقه رقم زده‌اند.

(۴) موانع تاریخی - فرهنگی و مذهبی: وضعیت قوم آذری‌زبان، تجانس مذهبی، وضعیت و مناسبات فرهنگی، حضور اقوام و نسبت خویشاوندی مردم در دو سوی مرز، اشتراک و افتراق مرز نشینان با مردم در مرکز کشور، نگاه تاریخی مردم و مسئولان کشور آذربایجان به آذری‌ها در ایران از جمله مواردی هستند که مانع تاریخی - فرهنگی و مذهبی در مدیریت بهینه مرز در این منطقه محسوب می‌گردند.

(۵) موانع اجتماعی: عوامل جمعیتی، تعامل‌های اجتماعی، مهاجرت و نسبت جمعیت شیعه در دو سوی مرز و رفت‌وآمدهای اقوام در دو سوی مرز از مهم‌ترین عوامل اجتماعی هستند که در مدیریت بهینه مرز در این منطقه مانع می‌باشند.

در رابطه با تجزیه و تحلیل آمار توصیفی متغیرها، با توجه به جدول‌ها و نمودارهای شماره ۱ و ۳، نتایج حاصله بیانگر این مطلب است که از تعداد ۵۵ نفر پژوهش‌خوانندگان (جامعه نمونه) به طور میانگین تعداد ۱۵ نفر (۲۷٪) گزینه خیلی زیاد، تعداد ۲۴ نفر (۴۴٪) گزینه زیاد، تعداد ۹ نفر (۱۶٪) گزینه متوسط، تعداد ۴ نفر (۷٪) گزینه کم و تعداد ۳ نفر (۶٪) گزینه خیلی کم را انتخاب نموده‌اند.

بنابراین نتایج به دست آمده بیانگر این واقعیت است که حدود ۷۱٪ افراد جامعه نمونه (اکثریت مطلق) معتقدند که عوامل مختلف (جغرافیایی - دفاعی، سیاسی، تاریخی - فرهنگی - مذهبی، اقتصادی و اجتماعی) بر مدیریت بهینه در مرزهای ج.ا. ایران با ج. آذربایجان تأثیرگذار خواهد بود و میزان تأثیر آن را (با توجه به میانگین آن که برابر ۳/۸ با واریانس ۱/۱۷ و انحراف معیار ۱/۰۸ می باشد) در حد زیاد به بالا دانسته‌اند. همچنین نتیجه به دست آمده از تحلیل نظریه پژوهش خواندگان، مؤید تأیید هدف اصلی محققان: تبیین و شناخت موانع مختلف (جغرافیایی - دفاعی، سیاسی، تاریخی - فرهنگی - مذهبی، اقتصادی و اجتماعی) بر مدیریت بهینه در مرزهای ج.ا. ایران با ج. آذربایجان) می باشد. با توجه به انجام و محاسبه تجزیه و تحلیل متغیرهای مستقل که شامل عوامل مختلف (جغرافیایی - دفاعی، سیاسی، تاریخی - فرهنگی - مذهبی، اقتصادی و اجتماعی) و میزان تأثیر آنها بر متغیر تابع (مدیریت بهینه در مرزهای ج.ا. ایران با ج. آذربایجان) اولویت بندی روابط آنها در جدول زیر مشخص شده است:

جدول شماره ۶. مربوط به اولویت بندی میزان نسبت تأثیر متغیرهای مستقل بر متغیر تابع

متغیر	روابط متغیرهای مستقل با تابع	میانگین	اولویت
اول	عوامل تاریخی - فرهنگی و مذهبی	۳/۸۵	۲
دوم	عوامل اقتصادی	۳/۸۰	۳
سوم	عوامل سیاسی	۳/۸۷	۱
چهارم	عوامل جغرافیایی دفاعی	۳/۷۷	۴
پنجم	عوامل اجتماعی	۳/۷۰	۵

- نویسندگان پیشنهادهای زیر را در راستای مدیریت بهینه مرزها ارائه می‌نمایند:
- (۱) درک و شناخت راهبردهای دولت آذربایجان در جهت تأثیرگذاری‌های بین‌المللی و استقبال این کشور از حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای و به تبع آن ناامنی‌های مرزی، از سوی مسئولان ج.ا.ایران و اتخاذ سیاست‌هایی مبتنی بر این شناخت،
  - (۲) اعتمادسازی در میان مسئولان و نخبگان آذری و تلاش برای رفع نگرانی‌های ایشان از عملکردهای ج.ا.ایران،
  - (۳) توجه به آموزش و وضعیت رفاهی و معیشتی نیروهای امنیتی، نظامی و مرزبانی،
  - (۴) افزایش همکاری‌های امنیتی و اطلاعاتی و زیربنایی ایران و ج.ا.آذربایجان با تکیه بر اشتراک‌های تاریخی، فرهنگی و مذهبی،
  - (۵) افزایش ایستگاه‌های (پست‌های) مرزبانی و واپایش بیشتر مرزها،
  - (۶) برای ارتقای سطح طرح‌های امنیتی منطقه نسبت به شناسایی معابر نفوذی و گلوگاه‌های آسیب‌پذیر اقدام شده و با کارگذاشتن سامانه‌های واپایشی سخت‌افزاری به‌روز در پاسگاه‌های مرزبانی و مسدود نمودن مناطق قابل عبور مرزها با استفاده از سامانه‌های سخت‌افزاری و مکانیکی متعدد از قبیل سیم‌خاردار، خندق، دیوارکشی، مین‌گذاری و ... اقدام نمایند تا مرز را به روی تروریست‌ها، قاچاقچیان و به‌خصوص ورود و خروج غیرمجاز، بسته نگاه دارند؛ زیرا که تلاش برای تأمین امنیت مرزها و مرزنشینان در راستای ایجاد امنیت ملی و داخلی در کشور یکی از مهم‌ترین وظایف و هدف‌های دولت‌ها در راستای مدیریت مرزی محسوب می‌شود. همچنین آمایش امنیتی - نظامی دقیق مناطق مرزی با شناسایی همه عوامل جغرافیای طبیعی و انسانی، شناسایی مناطق حساس و خطرآفرین، معابر نفوذی و وصولی، مطالعه دقیق آرمان مرزنشینان و آشنایی با روحیه‌ها، باورها و اعتقادهای آنها و ... در دو سوی خطوط مرزی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در تثبیت امنیت و ثبات در مرز محسوب می‌شوند.

(۷) برای حل مسائل متعدد امنیتی این مناطق، انجام مطالعات راهبردی روی شاخص‌های مدیریت بهینه مرز در سطوح مختلف تصمیم‌گیری در ابعاد سیاسی، نظامی و امنیتی در چارچوب مطالعات جامع آمایش نظامی - امنیتی مناطق مرزی ضروری می‌باشد. این کار می‌تواند در دو سطح مجزای منطقه‌ای و داخلی انجام می‌شود. در سطح منطقه‌ای، تعامل‌ها و همکاری‌های سیاسی و نظامی با دولت آذربایجان و با انعقاد پیمان‌های دوجانبه یا سه‌جانبه برای حل و فصل مسالمت‌آمیز مسائل طرفین در منطقه با احترام متقابل به خواسته‌های دو طرف در حد ممکن و پرهیز از درگیری‌های نظامی و شناسایی عوامل محرک و تجزیه‌کننده و برخورد قاطع با عواملی که در داخل ناامنی مرزی را ایجاد می‌نمایند، از مهم‌ترین اقدام‌هایی محسوب می‌شود که در مدیریت بهینه مرز مؤثر است. در سطح داخلی توجه به مشکلات متعدد معیشتی مرزنشینان با گسترش و رونق بازارچه‌های مرزی و حذف تشریفات گمرکی آنها، گسترش شبکه‌های ارتباطی، کمک به رونق اقتصاد کشاورزی منطقه، سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف صنعتی، یکجانشین کردن جمعیت کوچ‌رو، احترام به خواسته‌ها و آرمان‌های مرزنشینان و به‌کارگیری نخبگان آذری در سطوح مختلف مناصب مدیریتی و اجرایی استان و کشور با رعایت اصل عدالت‌محوری، از عوامل مهم محسوب می‌شود.

منابع و مآخذ

۱. منابع فارسی

۱. آلودگی نفتی معضل اصلی دریای خزر است (۱۳۸۷/۸/۲۱)، قابل دسترسی در: *خبرگزاری مهر*.
۲. اخباری، محمد و نامی، محمدحسین (۱۳۸۹)، *جغرافیای مرز با تأکید بر مرز ایران*، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۳. افشردی، محمدحسین (۱۳۸۰)، *تحلیل ژئوپلیتیکی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در منطقه قفقاز*، رساله دکتری جغرافیای سیاسی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
۴. افشردی، محمدحسین (۱۳۸۱)، *ژئوپلیتیک قفقاز و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، تهران، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
۵. امیراحمدیان، بهرام (۱۳۸۴)، گسترش اندیشه‌های پان‌ترکیسم از سوی آذربایجان و تهدیدات امنیت ملی ایران، در: *کتاب امنیت بین‌الملل*، جلد ۲، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
۶. بی‌نا (۱۳۸۷)، *جمهوری آذربایجان*، تهران، انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۷. پیشگاهی فرد، زهرا و سلطانی، ناصر (۱۳۸۸)، تحلیل سیاست‌های آمایش سرزمینی ایران و ترکیه در مناطق همجوار، *فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، شماره ۶۹.
۸. پیشگاهی فرد، زهرا و میرزاده، محمود (زمستان ۱۳۹۰)، تبیین موانع مدیریت بهینه مرزهای ج.ا.ایران و پاکستان، *فصلنامه راهبرد دفاعی*، سال نهم، شماره ۳۵.
۹. جباری، ولی (۱۳۸۹/۱۱/۱۰)، حضور منافقین در آذربایجان، قابل دسترسی در: *وب‌گاه خبرگزاری آران*.
۱۰. جعفریان، رسول (۱۳۸۸)، *اطلس شیعه*، چاپ دوم، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۱۱. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۱)، *جغرافیای سیاسی ایران*، تهران، انتشارات سمت.
۱۲. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۷۹)، *مبانی مطالعات سیاسی-اجتماعی*، جلد ۱، قم، سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور.
۱۳. حسین‌پور پویان، رضا (۱۳۸۵)، *تحلیل و بررسی همپوشی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در تعامل با جمهوری آذربایجان با واقعیت‌های ژئوپلیتیک*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
۱۴. دهقانی طرزجانی، محمود (۱۳۷۸)، اولویت‌ها و منابع تهدید منافع ملی ج.ا.ایران در آسیای مرکزی و قفقاز، *مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی*، شماره ۱ و ۲.
۱۵. *روزنامه اطلاعات (صفحه اقتصاد بورس)* (مورخه ۱۳۸۸/۴/۲۴).
۱۶. *روزنامه جمهوری اسلامی*، (مورخه ۹۱/۴/۸).

۱۷. زرقانی، هادی (۱۳۸۶)، *مقدمه‌ای بر شناخت مرزهای بین‌المللی*، تهران، انتشارات دانشگاه علوم انتظامی.
۱۸. سلطانی، ناصر (۱۳۸۴)، *تحلیل ژئوپلیتیک بر پدیده قومیت‌گرایی در ایران (مطالعه موردی آذربایجان غربی)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تهران.
۱۹. شوتار، سوفی (۱۳۸۶)، *شناخت و درک مفاهیم جغرافیای سیاسی*، ترجمه سیدحامد رضیئی، تهران، سمت.
۲۰. عزتی، عزت‌ا... و کاویانی، احمد (۱۳۸۷)، *سیاست منطقه‌ای پاکستان در شبه قاره و تأثیر آن بر امنیت ملی ج.ا.ایران، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک*، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی.
۲۱. عندلیب، علیرضا (۱۳۸۰)، *چالش‌های آمایش مناطق مرزی در عصر جهانی‌شدن، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی*، شماره ۳۹.
۲۲. قالیباف، محمدباقر و یاری، اسلام و رمضان‌زاده، مهدی (تابستان ۱۳۸۷)، *تأثیر ابعاد سرمایه اجتماعی بر امنیت مرزها، فصلنامه ژئوپلیتیک*، سال چهارم، شماره دوم.
۲۳. مجتهدزاده، پیروز (۱۳۷۹)، *ایده‌های ژئوپلیتیک و واقعیت‌های ایرانی*، تهران، نشر نی.
۲۴. مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۲)، *کشورها و مرزها در منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس*، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی نوری، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل.
۲۵. میرحیدر، دره (۱۳۸۶)، *مفاهیم بنیادی در جغرافیای سیاسی*، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۲۶. میرطاهر، سیدرضا و سپریان، سهراب (۱۳۹۱)، *ویژگی‌های دریای خزر و نظام منطقه‌ای آن*، تهران، سازمان عقیدتی سیاسی نیروی انتظامی.

۲. منابع انگلیسی

1. Boggs, Carl (2003), *Master of War Militarism & Blowback in the Era of American Empire*, New York, Routledge.
2. Dwivedi, R.L (1990), *Fundamental of Political Geography*, Chaitanya Publishing, House Allahbad.
3. Flint, Colin (2006), *Introduction to Geopolitics*, London, Routledge.
4. Glassner, M. and C. Fahrer (2004), *Political Geography*, New York, John Wiley.
5. Gregory, Derek, Johntson, Ron, Pratt, Geraldine (2009), *The Dictionary of Human Geography*, New York, John Wiley.
6. Heaney, D (2008), *Eastern Europe, Russia and Central Asia*, New York, Routledge.
7. Taylor, P & Flint, C (2004), *Political Geography*, London, Prentice Hall
8. Wilson, Thomas & Dannan, Hastings (1998), *Nation, State and Identity at International Borders*, at: Wilson, Thomas & Dannan, Hastings, *Border Identities*, New York, Cambridge University Press.
9. Ynal, Omer (1999), *Azərbaycan Rusya İlişkilerinde Hazarsorunu; Qafqaz Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Bakü – Azərbaycan, Journal of Qafqaz University*, Volume II. Number II.